

Природная среда в эпоху палеолита-мезолита на территории Украины

Резюме

Настоящая статья — итог многолетних исследований стоянок палеолита — мезолита, проведенных с применением метода спорово-пыльцевого анализа. В основу положены результаты изучения разрезов стоянок палеолита Королево, Кормань IV, Добраничевка, Межиричи, Молочный Камень, мезолита — Фронтовое, Алексеевка, Луговое, Незвисько, Белолесье, Мирное.

Материалы многослойных стоянок Королево и Кормань IV представляют особый интерес, так как дают возможность проследить за изменениями растительного покрова в течение длительного отрезка времени, охватывающего период существования индустрии леваллуа, мустье, палеолита, мезолита.

В условиях умеренно прохладных климатических интерстадиалов рисского времени в Закарпатье (Королево) были распространены хвойные леса. В теплом рисс-вюрмском интергляциале их место заняли широколиственные леса. В начале вюрмской ледниковой эпохи (мустье) в Закарпатье распространяются еловые, а в нижнем горном поясе — смешанные дубово-сосновые леса, в Среднем Поднестровье (Кормань IV) — сосновые леса и степные ценозы.

Стоянки верхнего палеолита существовали в условиях своеобразной растительности перигляциального типа — степной и лесостепной.

Определен характер растительного покрова в окрестностях мезолитических (ранний голоцен) стоянок Северного Причерноморья. Это были разнотравно-злаковые степи. В разрезах стоянок Кормань IV и Незвисько прослеживается переславское похолодание по появлению пыльцы холодолюбивых растений.

В. П. ЦИБЕСКОВ

Обряд «поїння землі» та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен

Археологічні відкриття післявоєнних років поповнили уявлення про світогляд населення мідно-кам'яного віку. Особливо це стосується релігійних обрядів трипільських племен¹. У деяких випадках встановлено навіть деталі обрядності завдяки вивченню нових археологічних комплексів. Цікаве житло дослідив М. Л. Макаревич на поселенні Сабатинівка II². Внутрішня архітектура будови, наявність вівтаря і характер знахідок та їх розміщення свідчать про культовий характер житла. Біля печі, поряд з жіночою статуеткою виявлено посуд: блюдо, наповнене обпаленими кістками бика, горщик з канелюрами, в середині якого знаходилася мініатюрна чаша, курильниця і розташовані в один ряд п'ять зернотерок з п'ятьма жіночими глиняними фігурками. Глинобитний вівтар знаходився в глибині будови, напроти входу. В південно-східній частині вівтаря трапилось 16 жіночих фігурок, які сиділи на мініатюрних глиняних кріселях з «рогатими» спинками, що імітують роги священного бика. Влаштування описаної ранньотрипільської будови та її атрибути дають можливість припустити, що це був храм, в якому здійснювали магійний обряд розтирання зерна та випікання з його борошна священного хліба. За порядком здійснення складної заклиально-обрядової церемонії стежила, мабуть, старша жінка-«жриця», що сиділа на «троні» біля вівтаря. В курильниці спалювалось зілля, що мало магійну силу.

Надзвичайно цікаві матеріали, що дають можливість відтворити цілі культові сцени, дослідив автор на трипільському поселенні поблизу Березівської ГЕС на Південному Бузі. Пам'ятку слід віднести до етапу В—І (за періодизацією Т. С. Пассек) і датувати серединою IV тисячоліття до н. е.³ Стратиграфічні спостереження дали можливість виділити чотири основні та два перехідні етапи розвитку поселення. У житлі IV, що відбиває період розквіту Березівського поселення, трапилася кераміка, оздоблена солярними знаками, складними космогонічними системами, господарчий посуд з орантами та глиняна чотирикамерна спелуда.

Цей унікальний археологічний комплекс передає культову сцену, пов'язану з обрядом збереження та примноження стада і родючості полів⁴.

На південно-східній ділянці поселення виявлено матеріали, що передають сцену викликання дощу чи «поїння землі» (рис. 1). Ця ділянка умовно названа житлом XII і його розміри та форму можна уявити лише за знахідками, що збереглися на цьому місці. Воно, мабуть, було прямокутним, як і решта наземних жител Березівського поселення. Довжина житла 5 м, ширина — понад 3 м. Ніяких конструкцій від будови не виявлено. Не збереглась також і глиняна підлога.

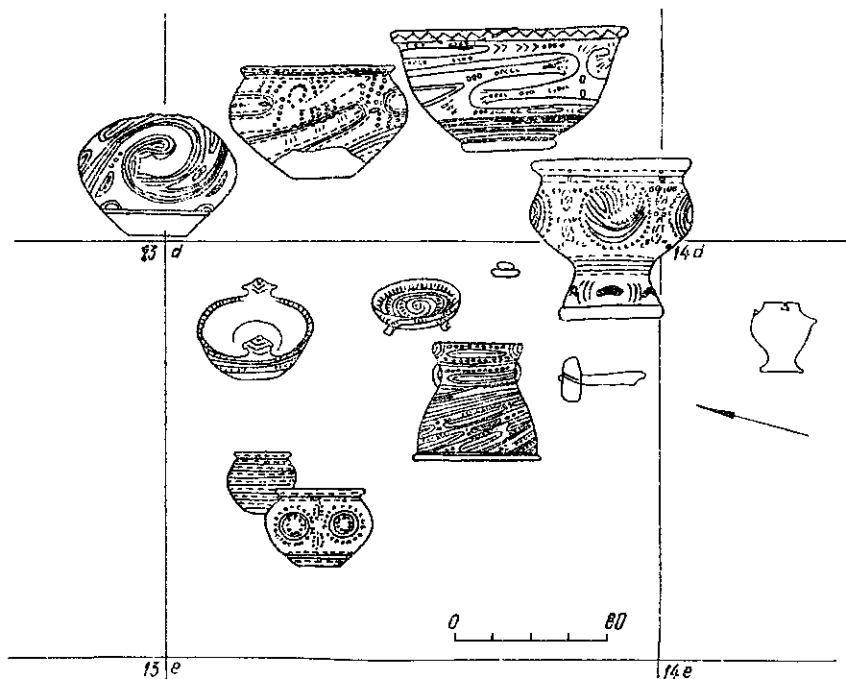

Рис. 1. Ретроспективне відновлення археологічних решток в «житлі» XII.

Серед численних знахідок житла привертає увагу значних розмірів посудина на антропоморфній підставці. Вона складається з вмістилища — відкритої чаші, яку підтримують шість чоловіків (рис. 2; 2а), зображених умовно. Розшифрувати їх допомагають антропоморфні знахідки із ранніх землянок березівського поселення, виконаних у напівреалістичній манері. Це фігурки людей, які відрізняються від численних скульптурних зображень тим, що не мають голови та ніг. Із зовнішньої сторони у них випуклі сідниці, а з внутрішньої — гладенька, трохи вгнута поверхня⁵. Деякі фігурки пофарбовані білою, а інколи червоною фарбою⁶.

Антропоморфні ознаки підставки березівської посудини підтверджують також матеріали інших пам'яток трипільської культури. Аналогічна знахідка трапилась на поселенні Фрумушіка в Румунії⁷, де антропоморфна підставка складається з шести ретельно вироблених жіночих фігурок, скріплених перемичками біля верхньої кромки підставки, на рівні сідниць та біля основи. З'єднані таким чином фігурки справляють враження танцюристок: румунські археологи умовно назвали знахідку «Жіночий танок» із Фрумушіки⁸.

С. М. Бібіков вважає, що симетрично розташовані статуетки, які підтримують посудину, нагадують давньогрецьких каріатид⁹. На поселенні Лука-Врублевецька він виявив кілька екземплярів таких виробів і реконструював одну з посудин за аналогією зі знахідкою із Гренівки, де знайдено круглу чашу на порожнистій кільцевій підставці, що складалась з п'яти стилізованих фігур людей, розташованих по колу і розділе-

них чотирма боковими отворами. Б. О. Рибаків, визначивши на гренівській посудині зображення жіночих персів, що символізували молокодощ (небесну воду), показав, що посуд цієї категорії був пов'язаний з обрядом викликання дощу, «поїння землі», з проханням плодючості¹⁰. На відміну від гренівської посудини, на березівській чаші розмішені не жіночі перса, а чотири вигадливих завитки, які відокремлені один від одного вертикальними овалами — знаками плодючості. Як і більшість трипільських посудин цього часу, корпус березівської чаші поділено на три пояси: нижній — земля, верхній — верхнє небо з запасами води та середній — повітряний простір із зірками, сонцем та місяцем. Вигадливі завитки розміщені в середньому поясі. Ймовірно, це сегмент місяця, що народжується, космічний символ загального становлення та зникнення і найпростішого показника часу. Місяць служив первісній людині візуальною прикметою зміни пір року. Коли він проходив біля обох гілок дерева Молочного шляху, в північних широтах був розпал літа; коли знаходився біля стовбура цього дерева, наступала зима. Повний місяць, немовби золотий плід, що висів на гілках небесного дерева, сприяв дозріванню плодів земних. Звичайно, не тільки повний місяць, але і його серп були для людини того часу надійним показником. Його ріг, що знаходився на обох гілках небесного дерева, передрікав смерть землі в зимову пору. Якщо ж він знаходився біля стовбура дерева, значить на землі панувало літо, коли було багато їжі.

Рис. 2. Антропоморфна посудина з «каріатидами».

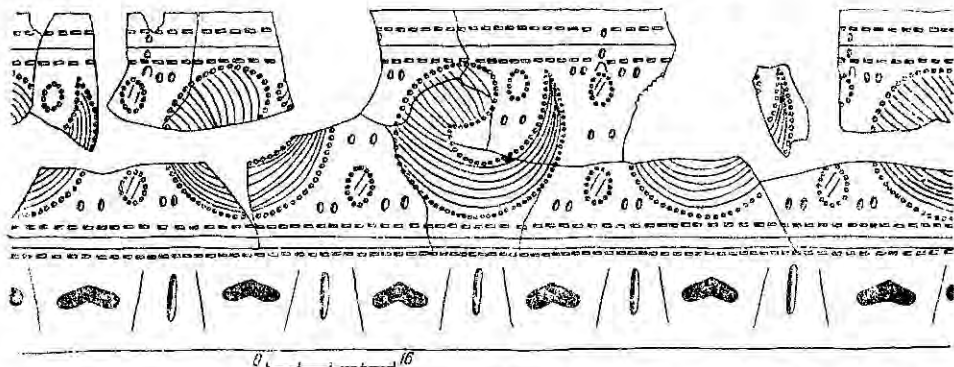

Рис. 2а. Орнамент на чаші з антропоморфною підставкою у розгорнутому виді.

Таким чином, функції життя та смерті поєднувалися в дереві та місяці, які в давнину були не лише наукою про зірки та час, але і релігією. Одним із найбільш важливих об'єктів природного оточення людини був місяць. Йому поклонялись як живій істоті, яка своїм зростанням і зменшенням регулювала час. Поява місяця, особливо коли він ставав повний і розсіював темряву ночі, відзначалась як свято і супроводжувалась церемоніями та жертвоприношеннями. Тому не дивно, що первісна людина, наділяючи звірів магичною силою, ставила їх у тісний зв'язок із місяцем, який через своє світло був ефективним символом вічного круговороту, символом вмираючої та воскресаючої природи та безупинності життя. Уявлення про місяць як про вмираюче і воскресаюче божество було, мабуть, найдревнішим у повсюдно поширеному культі мертвих. З часом, коли люди зрозуміли, що із смерті кожного зерна

виникає нове життя, це уявлення ускладнилось численними поняттями, пов'язаними з землеробською працею. Зерно, поховане в ґрунт, вмирає в своїй підземній могилі, щоб потім воскреснути в рясному колосі. Проростання зерна — це повернення померлого до нового життя, це триумф все того ж місяця, що звільнився з-під влади п'яьми. Тому вигадливий завиток на березівській антропоморфній чаші — це не тільки сегмент місяця, а одночасно і ембріон. З останнім первісні люди зустрічалися в повсякденному житті завжди як з рудиментом живої природи.

Поняття про ембріон як первородне яйце — символ життя зародилось, ймовірно, дуже рано. Вже в епоху палеоліту ембріон як первород-

Рис. 3. Глиняний келих з рогоподібними відростками.

не яйце — символ оновленого життя — асоціювався з космічною водою, твариною, людиною та птахом¹¹. У комплексі вони з'являються в неонеоліті. Так, на посудині з трипільського поселення Димбул Марі в Румунії зображено формування Всесвіту і початок життя з яйця, в центрі якого знаходиться ембріон¹². На чаші з Томашівки подвійне яйце зображено плаваючим у рідині. Поперек чаші намальована звивиста змія — символ життєвої енергії¹³. Два аналогічних значних розмірів овали викреслені всередині півсфери на мисці з Петрен. Через обидва овали, з'єднуючи їх, прокладена хвиляста смуга, яку Б. О. Рибаків трактує як зображення Молочного Шляху¹⁴. Молочний шлях у вигляді небесного дерева життя, ство-

реного зміями, що переплітаються, намальований і на дні миски з Кошиловців. Дерево життя ділить миску з внутрішньої сторони на шість нерівних частин, де розташовані дванадцять півмісяців та бобоподібні фігури, які Б. О. Рибаків вважає насінням¹⁵. Серед матеріалів з поселення Нові Русешти А. П. Кусурґашева виявила трипільську статуетку, в середині нижньої частини якої знайдено два яйцеподібних глиняних «жовна». Зображення спіралей-змій, що часто трапляються на сиднях та стегнах трипільських фігурок, можливо, і є охоронцями цих зародків, «зерен життя»¹⁶.

У будові XII Березівського поселення поряд з описаною вище чашею знайдено також кам'яну сокиру, зернотерку та два крем'яних знаряддя. Праворуч від чаші знаходився невеликий масивний келих з рогоподібними відростками: один — посередині тулуба, чотири — під вінцями (рис. 3). На келиху збереглися незначні сліди фарби. Посудина, ймовірно, призначалась для ритуальних узливань. Привертає увагу жертвний столик, який виявлено ліворуч від чаші на антропоморфній підставці (рис. 4; 4а — вид зверху, рис. 5; 5а — вид знизу). Він виготовлений з добре відмученої глини із незначною домішкою дрібнозернистого піску. Випал дуже добрий. Спосіб виготовлення: спочатку, мабуть, сформували товстий глиняний диск, з якого потім вискреблили серцевину та підігнули краї. Стінки столика вийшли нерівні і невисокі. Столик має чотири ніжки, в розрізі круглої форми. Форма столика та інші його ознаки справляють таке враження, наче його виготовлено з глиняного моноліту. Виготовлений недбало, проте на рівній поверхні він займає досить стійке положення. Розміри виробу: діаметр 13,5 см, висота 7 см, висота ніжок 4 см, їх товщина від 1 до 2 см.

Знахідка майже вся покрита візерунком, який зроблено виключно заглибленими лініями. Всередині (рис. 4) на дні столика зображена спіраль, яка заповнена видовженими заглибинами. Останні групуються

по п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, дванадцять та сімнадцять. Всіх груп тринадцять. На вертикальній стінці навколо знаходяться клиноподібні риски. По їх розташуванню цілком очевидно, що вони мали не декоративне значення, тобто ці клиноподібні карби мають зв'язок не з мистецтвом, а зі знаннями. Так, в одному місці заглиблення розташовані значно рідше з метою охопити ділянку, яка могла залишитися не заповненою відповідним числом рисок. Ймовірно, майстер попередньо не зовсім точно розрахував проміжки, в яких можна розташувати відповідну кількість поділок на вертикальній стінці столика. На превеликий жаль, цілком точно підрахувати риски на вертикальній стінці столика неможливо тому, що в одному місці край стінки відбитий. Якщо вони розмі-

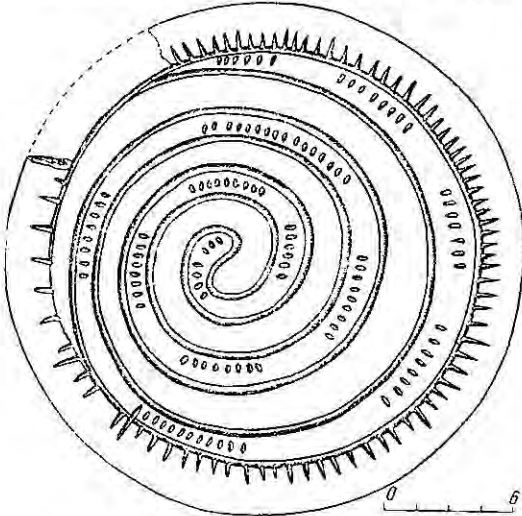

Рис. 4. Жертовний столик. Вид зверху.

Рис. 4а. Жертовний столик. Вид зверху.

щались пропорційно, то на відбитому фрагменті могли розміститися 10—12 рисок. Коли це пропущення відповідає дійсності, то всього на стінці по колу розміщувалось понад 90 клиноподібних заглиблень.

Не менш складний та загадковий і рисунок, виконаний на зовнішній поверхні знахідки (рис. 5). Перед нами у всій своїй повноті світогляд індоєвропейського племені, коли суспільство і особа, праця і обряд, паука і релігія переважно становили ще одне нероздільне ціле, а вчення про небесні світила було істотною частиною філософсько-релігійного погляду на життя.

Привертає увагу, насамперед, символічне «дерево життя», концепція якого відіграла таку значну роль у культурному розвитку людства¹⁷. На березівському столику воно передано в формі ялинки, що виростає з ґрунту. Навколо космічний простір, в якому плавають у великій кількості хмари та небесні світила. У центрі розташована в кілька витків спіраль-змія — універсальний символ первісної епохи, що могла означати морок, воду, мудрість, темноту, дітородіння, лекло тощо. Вона мала, здається, стільки ж значень, скільки їх було у неба. Семантика мотивів обертового стилю більшості європейських культур корениться в космічному світогляді землеробських племен європейського неоліту. Уявлення про спіраль-змю дуже тісно пов'язане передусім з різними атмосферними явищами та динамічними силами Всесвіту. Змія, що знаходиться на гілках космічного дерева на Березівському жертовнику, ймовірно, символізує місяць. Змія у стародавніх людей дуже рано асоціювалась із місяцем, джерелом води. Незвичайне подвійне життя змії давало привід для неймовірних роздумів. Зимово вона ховалась у темноту земних шарів і поверталась звідтіля аж весною. Таким чином, зближалась символіка темряви і смерті, світла і життя. Зв'язок з землею цієї тварини уособлювала плодючість, а її линяння було знаком для онов-

лення і відродження. Таємничий динамізм, виключна живучість, періодичне омолодження змії викликали підвищені емоції у давніх землеробів. У результаті змія була міфологізована, їй приписували силу, яка рухала цілий космос. Все це легко пов'язувалося з особливостями такого небесного світила, яким був місяць.

Про те, що на березівському жертвовному столику спіраль-змія подана в іпостасі місяця, свідчать ще і такі надзвичайно важливі та дуже цікаві спостереження. Простір між заглибленими лініями, що створюють зображення спіралі-змії, виявився заповненим групами невеликих продовгуватих ямок. Спочатку здавалося, що це звичайне оздоблення. Більш уважне дослідження цих комірок, однак, показало, що до орнаменту

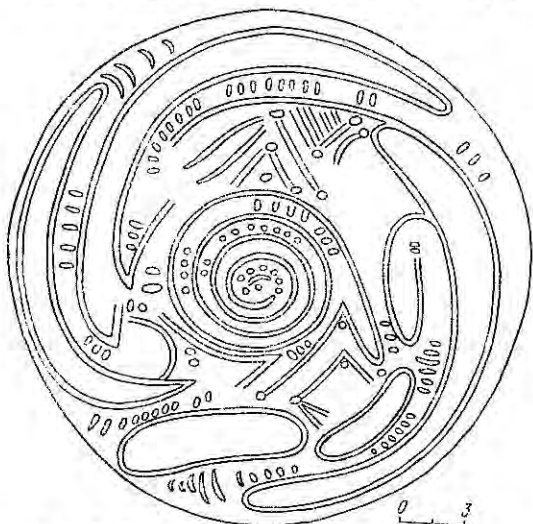

Рис. 5. Жертвний столик. Вид знизу.

Рис. 5а. Жертвний столик. Вид знизу.

вони ніякого відношення не мають. Установлено їх прямий зв'язок із астральними зображеннями. В процесі підрахунку заглиблень виявилось саме стільки, скільки днів в астрономічному місяці. Важко, правда, визначити, що зображено на жертвовному столику: синодичний місяць чи сидоричний. Якщо рахувати всі заглиблення в закрутках спіралі, то отримаємо їх 29. Якщо ж центральне не враховувати, тому що воно за своєю формою дуже відрізняється від решти, то заглиблень нараховується лише 28. За межами основних закруток спіралі є ще три продовгуваті заглиблення, які, можливо, означають дні напередодні неоменії, коли місяця з Землі взагалі не видно. Ймовірно, що в основних закрутках спіралі 28 заглиблень. Такий підрахунок підтверджується також наступними спостереженнями. У центрі, як уже відзначалося, розташоване продовгувате заглиблення, потім у першому, другому та частково третьому закрутках вони круглі, в кінці третього — заглиблення мають форму зерен злакових культур. Форму відбитків зерен мають і комірки, що знаходяться в гілках «дерева життя». Ймовірно, в центрі спіралі зображено кинуте в ґрунт зерно (ембріон, сегмент місяця?), яке десь наприкінці місяця пустить перші кільця, з яких у майбутньому виростуть нові зерна. Згідно з агротехнічними даними в умовах відповідної широти перші паростки таких зернових, як ячмінь та пшениця, дійсно з'являються через 25—27 днів після сівби. Напевно на жертвовному столику зображено ранньоземлеробський календар, який був за хронологічну основу ритуальних обрядів. При такій інтерпретації знахідки стає зрозумілим і шкала з поділками на вертикальній стінці в середині жертovníка. Близько ста поділок шкали означають три місяці, сучасний квартал, сезон. Цілком очевидно, що цей сезон припадав не на зиму, тому що навряд чи взимку потрібно було викликати дощ. Ймовірно, що це був весняно-літній сезон, коли відбувались дивні перетворення в

природі. Особливо це стосувалось вегетації рослин. Сучасні вегетативні строки визрівання на Україні пшениці та ячменю становлять 96 днів і в основному припадають на травень, червень та липень місяці. Календар, який описуємо, мабуть, був не лише землеробським, але і фенологічним, і взагалі був пов'язаний з біологічним ритмом родючості. Поки ще не цілком ясно, що означають 13 груп заглиблень на спіралі в середині жертвового столика. Якщо вони пов'язані з числом 13 місяців чи сузір'ям Зодіака, то перед нами місячно-сонячний календар IV тисячоліття до н. е.¹⁸ Не виключено, що трипільські племена уже в цей час розробили свою досить досконалу систему астрономічних розрахунків, яка давала розуміння виробничих циклів у зв'язку з законами небесної механіки.

Про те, що березівський календар мав значення не лише для відліку часу, використовувався і для магічного викликання дощу, свідчить як комплекс речей, серед яких його виявлено, так і інші побічні докази. Для цього порівнюємо житла IV і XII. У житлі IV, де здійснювався обряд акротінія, мольби орант звернені, головним чином, до сонця, під благодійними променями якого розвивалось життя на землі. Майже на всіх посудинах у цьому житлі самотійно чи в асоціаціях з іншими небесними світилами зображено сонце. В будові XII, навпаки, солярний знак зображено лише на одній невеличкій посудині і та відсунута в куток на задній план від основних предметів, що використовувалися під час ритуалу благання у всеильного неба благодійного дощу.

Наведені порівняння культових сцен дозволяють уточнити пору року, коли здійснювались описані ритуально-магічні церемонії. Обряд акротінія в житлі IV може відноситись до зимово-весняного сезону, коли виступає культ відроджуваного сонця. Обряд пов'язувався з культом очищення, початком нового циклу, культом родючості, коли магічні дії з зерном мали за мету визвати цю родючість. Проте культову сцену в житлі IV можна приурочити і до осіннього періоду. В цей час відбувалося збирання врожаю і потрібні були не дощі, а погожі сонячні дні. Перше припущення здається більш ймовірним не тільки тому, що період зимового сонцестояння та його повороту до весни мав велике значення в ідеології майже всіх народів світу, але також і тому, що вказаний обряд відбувався в середині житла, а не на лоні природи. В останньому випадку проводились весняно-літні свята. Це були місця поблизу річок, у лісі, в гаю, навіть у полі. Ймовірніше, що обряд з чашею на «каріатидах» також здійснювався «на відкритому повітрі», тому що виявлені залишки глинної обмазки не можуть свідчити про існування на цьому місці стародавнього житла. Таким чином, і порівняння культових сцен підтверджує, що обряд, пов'язаний з викликанням дощу, здійснювався в весняно-літній сезон і був пов'язаний з весняно-літніми святами.

Надзвичайно багатий та різноманітний археологічний матеріал Березівського поселення дозволяє з урахуванням етнографічних паралелей первісного мислення допустити, що на багатьох трипільських поселеннях цього часу розгортались складні ритуальні дії та обряди, розігрувались первісні містерії, які, можливо, продовжувались по кілька днів. Ритуальні дії та обряди служили засобом спілкування з духами з метою вплинути на них і завоювати таким чином їх прихильність та допомогу. Пом'якшити, тим більше відвернути гнів духів та розкрити їх намір — було для первісної людини питаннями життя і смерті. Заклинання, жертвоприношення, чаклунство, магія були тісно пов'язані з повсякденним його життям і діяльністю. Мабуть, первісні люди, будучи залежними від природи і часто безсилим в боротьбі з багатьма її явищами, все ж вживали заходів, щоб не стільки боротися з природою, скільки підкорити її собі. І робили вони це, звичайно з допомогою магічних ритуальних дій та заклинань. За загальноприйнятим у літературі тлумаченням магічне значення зображень зводиться до бажання, в силу принципу «*pars pro toto*». Мабуть, тому на березівському жертвовнику

ми знаходимо всі атрибути, що асоціювалися в свідомості тодішніх людей з можливістю викликати довгожданний дощ.

На жертovníку зображений і такий міфологічний персонаж, як дракон, господар неба, який повинен охороняти місяць. У міфологічній персоніфікації світу все перетворювалось і набирало форму обряду та акції. Всякі порушення в циклічності подій та явищ сприймалися людьми з великим занепокоєнням. Особливо хвилював людей період, коли наступав критичний момент і місяць поступово взагалі зникав на цілих три дні, тому що в цей час він знаходився по відношенню до сонця таким чином, що з землі його зовсім не було видно. Люди вважали, що

Рис. 6. Воронкоподібний предмет з «житла» XII.

місяць попав у царство вічних сутінків, де витримував жорстоку боротьбу з темними силами і, подолавши їх, повертався на небосхил, несучи радість всім, хто жив на землі. Схематично зображений на березівському жертovníку дракон міг охороняти небо, але міг і виступати в ролі викрадача місяця. Так, наприклад, на посудині з поселення Трушешть у Румунії зображено дракона, який пожирає місяць, що потім знову народжується¹⁹. В інших народів замість дракона виступає крокодил, лев чи інші люті хижаки. Проте серед зображень переважає собака. Він особливо добре відомий в давньоевропейській міфології та фольклорі. Собаку в далекій давнині, мабуть, цінили не стільки за те, що він охороняв поля, як за те, що сприяв їх родючості, піклуючись про безпеку місяця, якого він попереджав своїм гавканням. У сільській місцевості ще не так давно можна було почути, що коли собака гавкає (завиває) на місяць — бути лихові. На Балканах ще і тепер відомо повір'я, що затемнення місяця викликає чудовисько з головою собаки²⁰. У Македонії собака з чотирма очима — ворог вампіра. Звідсіля два аспекти трактування собаки: загрожуючий та караючий з одного боку і захисник від сил зла — з другого²¹. Можливо, аналогічні функції залежно від ситуації виконував і дракон на березівському жертovníку та численних посудинах Березівського поселення, а також матеріалах нео-енеолітичних пам'яток Південно-Східної Європи. До речі, можливо, на березівському жертovníку два зображення дракона: ліворуч — у стані спокою, праворуч — пильнуючий.

Зупинимось ще на одній надзвичайно важливій і дуже цікавій знахідці з ділянки XII, яка трапилася неподалік жертovníчного столика. Це зрізаної конічної форми предмет, що нагадує воронку (рис. 6), верхня частина якої розширена і створює таким чином широко відкриту чашу. Предмет дещо нагадує також посудину на антропоморфній підставці, тим більше що на глиняному предметі є й антропоморфні ознаки. Правда, на цій знахідці вони дуже далекі від натуралізму і майже повністю затемнені умовністю та схематизмом ліплення. На перший погляд, вони справляють враження ручок. Та при більш уважному розгляді стає цілком очевидно, що якщо це навіть ручки-вухка, то утилітарного значення вони, звичайно, мати не могли тому, що дуже маленькі. Їх призначення, ймовірно, зводилося до того, щоб надати посудині антропоморфного вигляду. Порівняно із знахідками з Луки-Врублевецької²²⁻²³, Озаринців, Городниці²⁴, Ізвоаре.²⁵ Фрумушіки²⁶ помітно, що ці ручки відтворюють інколи цілком чітко вигин ліктя в скульптурі лю-

дини, що підтримує посудину. Під час розкопок Березівського поселення виявлено кілька фрагментів від аналогічних предметів з реалістичними зображеннями жінок з вказаними «вушками» (рис. 7). Очевидно, ці яскраві деталі повинні були нагадувати про ритуальний характер виробу, а так звані вушка в першому випадку трактувалися як руки богині, яка підносила до неба символічну чашу, а в другому випадку її підтримували богині на своїх плечах.

Вироби оздоблені овальними лініями чи розгорнутою спіраллю-змією. Особливо різноманітно і складним візерунком орнаментована верхня частина виробу. Це і півовали, що зображують краплини дощу та хмари, і заштриховані ділянки, що означали «твердь земну», зоране поле, інколи дощ зображено довгуватими лініями крапель²⁷. На одному з фрагментів подібних виробів викарбовано хрест, що вказує напрямки частин світу (рис. 8). Зустрічаються і цілі космогонічні картини з сонцем, місяцем та іншими планетами, в тому числі і Венерою (коло з крапкою посередині, рис. 9).

Таким чином, конусоподібні глиняні вироби за своєю формою дуже нагадують посуд на антропоморфних підставках. В усякому разі і там і тут відображено одну і ту саму ідею звернення до неба з проханням подарувати землі вологу. Проте в конструкції вказаних знахідок є деякі відмінності. Якщо

Рис. 7. Антропоморфні «вушка» конусовидних виробів.

в чашу з антропоморфною підставкою можна було збирати «священу» воду і навіть чаклувати над нею, вимовляючи «таємні словеса», то конічні вироби були без дна. Налите в них зразу ж витікало і зникало в землі. Таким чином, вони в буквальному розумінні слова були бездонними. Мабуть, у цьому і був сенс виготовлення цих посудин, що, на перший погляд, здавалися незрозумілими. Вони були невід'ємною частиною ритуалу викликання дощу. Якщо у величезних чашах з антропоморфною підставкою збирали небесну воду і чаклували над нею, то антропоморфні воронки могли служити для того, щоб, наливаючи в них священну воду, таким чином поїти землю, імітуючи дощ, насланий з верхнього неба, де знаходились запаси небесної вологи. На поселенні виявлено також і черпаки, які використовувались для розливу або пиття священої «живої» води. Більшість має антропоморфні ручки. Поряд з антропоморфним порожнистим виробом лежав таз із зооморфними вушками, в якому, мабуть, переносили «живу» воду з місця її освячення в поле.

Антропоморфні конусоподібні вироби Березівського поселення проливають світло на давно та широко відомі біноклеподібні посудини трипільської культури. Тут не обов'язково перераховувати всі варіанти інтерпретацій цих знахідок радянськими та зарубіжними вченими. Більшість із них становлять лише історіографічний інтерес. Гіпотеза Б. О. Рибакова не втратила свого значення і досі. Навпаки, вона підтверджується новими, зокрема березівськими, матеріалами. Біноклеподібні порожнисті посудини, а також конусоподібні вироби в різній формі втілювали одну і ту саму ідею «поїння» землі. «Парні» біноклеподібні воронки. — пише Б. О. Рибаків, — могли служити для того, щоб, наливаючи в них священну воду, тим самим поїти землю»²⁸. Проте далі Б. О. Рибаків стверджує, що трипільці прохали небесної вологи у богині неба та води — Великої Матері. В їх уявленні дощ проливався з її грудей²⁹. Б. О. Рибаків вважає, що верхні чаші «біноклеподібних посудин» служили немов би вмістилищем жіночих персів, а їх отвори призначалися для сосків³⁰. Якщо це положення відповідає дійсності, то в цьому плані вражає невідповідність між способом «поїння» землі з допомогою «біноклеподібних посудин» і конусоподібних антропоморфних виробів.

В останніх не видно вмістилищ для персів Великої Матері. Ймовірно, мешканці Березівського поселення благали дощу не у Великій Матері, а в іншого божества і, ймовірніше, у місяця, якого вони обожнювали і якому поклонялись. Матеріали Березівського поселення вказують, що після культу сонця панував культ місяця. На посудинах знайшли своє відображення його різні фази. Поклонялись березівці і окремим зіркам, і цілим сузір'ям. Можливо, вони навіть знали сузір'я Зодіака, тому що важко собі уявити, що при спостереженні за місяцем люди не помічали зірок, які безумовно викреслювали свої шляхи та рухались вперед з кожним наступним місяцем³¹.

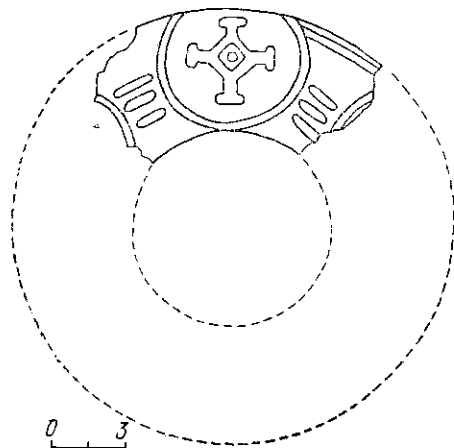

Рис. 8. Зображення ромбовидних фігур на конусовидних виробках.

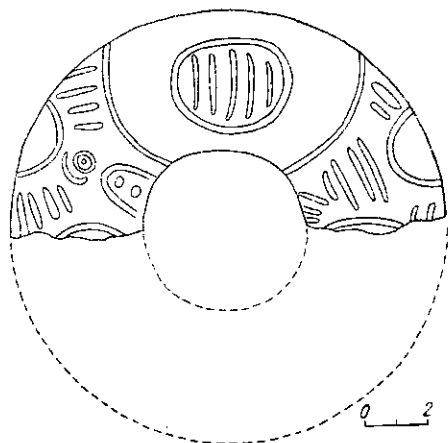

Рис. 9. Фрагмент конусовидного виробу з зображенням небесних світил.

Сказане вище не виключає, а, навпаки, допускає існування у них і інших божеств. Поклонялись березівці, мабуть, і хтонічним силам. Проте головними, ймовірно, були астральні божества. В людях завжди жила інстинктивна свідомість того, що небо над ними було джерелом та сутністю їх життя в більш глибокому розумінні, ніж Земля, яка доставляла їм продукти харчування. З неба з'являлось світло та тепло. Там описували свої орбіти небесні тіла — Сонце та зірки. Основні духи та боги також мешкали на небі, в тому просторі, куди здіймався дим жертвоприношень. Ось чому майже всі без виключення антропоморфні зображення Березівського поселення передані з руками, піднятими до гори, до неба, де знаходились їх основні благодійники.

Як відомо, «біноклеподібні посудини» картографуються, основним чином, у східній частині ареалу трипільської культури. В західній — широко поширені антропоморфні конусоподібні вироби. Західна частина території з трипільським населенням відрізняється від східної і багатьма іншими рисами матеріальної культури. Найбільш виразно вони виступають у кераміці. Так, наприклад, амфори на заході — редькоподібні³², на сході — грушоподібні³³, на заході більше посудин на антропоморфних підставках³⁴, лише на заході відомі кулясті посудини з конічними виступами під вінцями на ніжці, миски з ввігнутими в середину краями, ребристі посудини, біконічні келихи. Особливо вражає відміна в оздобленні посуду західного та східного ареалів. На заході більш витончені канелюри, більше геометрично-кутових мотивів, стрічок з розгалуженими кінцями. Нарешті, на заході багато мальованої кераміки раннього типу, яка дуже рідко трапляється на сході³⁵.

Черераховані ознаки та відміни в посуді свідчать про існування двох великих локальних варіантів трипільської культури³⁶. Не виключено, що вказані варіанти відрізнялися і за своїми ідеологічними уявленнями. Тоді трипільські «біноклі» на сході могли дійсно служити для «поїння» землі дощем, дарованим з неба Великою Матір'ю, в той час як на заході його вимолювали у місяця.

- ¹ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — СА, 1965, № 1 (продовження дослідження в № 2 журналу); Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. — МИА, 1953, № 38, Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Дослідження на Сабатинівському поселенні II в 1949 р. — АП УРСР, 1965, 4; Мовша Т. Г. Святинища трипольської культури. — СА, 1971, № 1.
- ² Макаревич М. Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен. — ЗОАО, 1960, 1.
- ³ Цыбесков В. П. Некоторые итоги исследования Березовского поселения. — МАСП, 1971, вып. 7, с. 187—192; Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. — МИА, 1949, № 10.
- ⁴ Цыбесков В. П. Обряд акротиния в культуре трипольских племен. — МАСП, 1976, вып. 8, с. 170—176.
- ⁵ На Березівському поселенні і Сабатинівці I (розкопки Добровольського А. В. Фонди Одеського археологічного музею АН УРСР) є фрагменти аналогічних підставок, які належать господарчому посуду, що не призначався для урочистої обстановки. Можливо, останні вживались під час виконання обрядів, менших за масштабом.
- ⁶ «Різнокольоровість» антропоморфних підставок, ймовірно, залежала від характеру ритуалу та божества, якому молились. Можливо, посуд, пофарбований в червоний колір, використовувався в процесі поклоніння хтонічному божеству, а в білий — уранічним силам. У стародавній Греції, наприклад, олімпійським богам приносили в жертву, як правило, тварин білої масті, підземним богам — чорних. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. — М., 1964, с. 401.
- ⁷ Matasă C. Frumusea. — Bucuresti, 1946, с. 77, 151, рис. 249, табл. 27. В останній час у Румунії знайдено ранні матеріали цього типу: на поселенні Ларга Жижія, яке синхронне Трипіллію А-2, та на поселенні Тирпешть, що відповідає Трипіллію А-3; Marinescu-Bilcu S. Cultura Precucuteni pe teritoriul României. — Bucuresti, 1974, рис. 86.
- ⁸ Nițu A. Reprezentările feminine dorsale pe ceramica neo-eneolitică Carpato-Balcanică. — Memoria Antiquitas, 1970, N 11, s. 88.
- ⁹ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская..., с. 138, рис. 54.
- ¹⁰ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — СА, 1965, № 1, с. 26—27.
- ¹¹ Наука и человечество. — М., 1978, с. 370.
- ¹² Petrescu-Dimbovița M. Cucuteni. Monumentale Petriei Niastre. — Bucuresti, 1966, p. 36.
- ¹³ Passek T. La céramique tripolienne. — Л., 1935, tabl. 33.
- ¹⁴ Штерн Э. Догреческая культура на юге России. — Тр. XIII АС, М., 1907, т. 1, табл. XII; Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — СА, 1965, № 2, с. 17.
- ¹⁵ Nadacek Ch. La colonie industrielle de Koszylowce de l'époque eneolithique. — Léopol; Krakow, 1915, tabl. IX, 16; Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — СА, 1965, № 2, с. 17.
- ¹⁶ Кусурашова А. П. Антропоморфная пластика из поселений Новые Русешты I. — КСИА АН СССР, 1970, № 123, рис. 16.
- ¹⁷ Останнім часом у багатьох дослідженнях висвітлюється проблема світового дерева та інших рівнозначних моделей космосу (шумерські та вавилонські зінкурати, єгипетські піраміди, буддйські храми, деякі культові споруди Центральної Америки, шаманські чуми). Вчені вважають, що концепція світового дерева виникла ще в палеоліті і є універсальною для Старого і Нового Світу. Про це свідчать сліди в релігійних та космологічних уявленнях, що відображені в текстах різного роду, в образотворчому мистецтві, в хореографії, ритуалах, іграх, соціальних структурах, словесних поетичних образах та мові, можливо, в особливостях психіки. Латынин Б. А. Мировое дерево жизни. — ИГАИМК, 1933, вып. 69; Семяка Е. С. Антропоморфные и зооморфные символы в четырех- и восьмичленных моделях мира. — В кн.: Труды по знаковым системам. Тарту, 1971, вып. 5, с. 92—120; Топопров В. Н. К реконструкции некоторых мифологических представлений (на материале буддийского изобразительного искусства). — НАА, 1964, № 3, с. 101—110.
- ¹⁸ Деякі фахівці вважають, що Сонце рухається і кризь 13-е сузір'я Зміносець. Це сузір'я є більш зодіальним, ніж сузір'я Скорпіон, в якому Сонце знаходиться менше часу, ніж у кожному із решти сузір'їв. (Селешиников С. И. История календаря и хронология. — М., 1970, с. 21).
- ¹⁹ Materiale și cercetări arheologice. — Bucuresti, 1961, N 7, ii. 6.
- ²⁰ Gimbutas M. The Gods and Goddesses of Old Europe. — Thames and Hudson, London, 1974, s. 171.
- ²¹ Ibid., p. 171.
- ^{22—23} Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение..., с. 22, рис. 7.
- ²⁴ Смишко М. Ю. Раскопки поселения в Городнице и новый вариант трипольской культуры: Докл. на IV науч. конф. Ин-та археологии АН СССР в Киеве 29—30 янв. 1941 г. (стеклогр. изд.). Киев, 1941.
- ²⁵ Vulpe R. Izvoare. — Bucuresti, 1957, tabl. VII.
- ²⁶ Matasă C. Op. cit., ii. 269.
- ²⁷ Реалістичніше ці явища природи зображені на матеріалах пізніших трипольських пам'яток. Passek E. Op. cit., tabl. XXXI, 6; Пассек Т. Н. Периодизация триполь-

ских поселений. — МИА, 1949, № 10, с. 73, рис. 28, 4; Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье. — МИА, 1962, № 102, рис. 27.

²⁸ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология... с. 216.

²⁹ Там же, с. 27, 34.

³⁰ Там же, с. 16.

³¹ К. Фламаріон вважав, що Зодіак був відомий ще задовго до IV тисячоліття до н. е. (Фламаріон К. История неба. — Спб., 1879, с. 519).

³² Hăbășești. — București, 1954, tabl. IXVII, 1; SCIV, 1954, 5, il. 11.

³³ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — МИА, 1961, № 84, рис. 13, 8—9; Есипенко А. Л. Раннетрипольское поселение Александровка. — МАСП, 1957, вып. 1, табл. 1, 1; Черныш Е. К. Раннеотрипольське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. — К., 1959, рис. 24.

³⁴ Vulpe R. Op. cit., il. 106, 2; Matasă C. Op. cit., il. 249; Hăbășești, tabl. CIX; Marinescu-Bîlcu S. Op. cit., il. 86.

³⁵ Цыбесков В. П. Древнейшая расписная керамика на Южном Буге. — В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, 1979, с. 220—232.

³⁶ Про західний та східний варіанти трипільської культури див.: Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья — Киев, 1913, с. 20—21; Vulpe R. Problemele neolitului sașato-niprovian, in lumina sașaturilor de la Izvoarele. — SCIV, 1956, 7, 1/2, s. 59—60; Gornța E. Culturile neolitice din zona Dunării inferioare intermediare între sud și nord. — Apulum, 1973, 11, Alba-Julia, s. 20—21; Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — Киев, 1974, с. 18—19; Черныш Е. К. Первоначальные пути расселения племен Кукутени — Триполье. — В кн.: 150 лет ОАМ: (Тез. докл.). Киев, 1975, с. 39; Мовша Т. Г. Две параллельные линии развития трипольской этнокультурной области. — В кн.: НОСА, М., 1975, ч. 1, с. 69; Цвек Е. В. Исследование трипольских поселений в междуречье Южного Буга и Днестра. — Там же, с. 73; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья. — В кн.: Первобытная археология — поиски и находки. Киев, 1980, с. 163.

В. П. ЦЫБЕСКОВ

Обряд «поения земли» и культ луны в идеологических представлениях трипольских племен

Резюме

В статье публикуются новые археологические материалы из трипольского поселения у Березовской ГЭС на Южном Буге. Обнаруженные в процессе раскопок наземного жилища XII находки дают представление о так называемом обряде поения земли и плодородия IV тысячелетия до н. э. и позволяют утверждать о существовании у трипольских племен культа луны. Среди находок — жертвенный столик, на котором изображен раннеземледельческий календарь.

Р. С. ОРЛОВ

Північнопричорноморський центр художньої металооброби у Х—ХІ ст.

Привертають увагу знахідки наремінних прикрас у багатих похованнях кочівницької знаті з курганів Одеської, Миколаївської і Херсонської областей. Вони дають можливість допустити існування місцевих центрів художньої металооброби. На значимість збруйних майстерень, що обслуговували Південну Русь, Причорномор'я і Крим, вказував А. М. Кірпічников, одночасно він вагався локалізувати місце виготовлення прикрас¹. Дослідник розглянув чотири збруйних набори і згадав ще три. Нові важливі матеріали виявлено в курганах поблизу сіл Трапівка і Мирне Одеської, Булгакове Миколаївської, Новокам'янка, Каланчак і Першокостянтинівка Херсонської областей². Крім того, окремі екземпляри наремінних прикрас причорноморських типів відомі у Києві і Новгороді³. Ці знахідки дають можливість ставити питання про походження типів прикрас, їх стилістичні і технологічні особливості, тобто встановити можливий центр виробництва.

Джерелознавча база дозволяє, передусім, визначити етнічну належність наремінної гарнітури — важливої деталі престижного костю-